

FÖRTRÄDGÅRDEN SOM FÖRSVANN

Vid det här pampiga nyrenässanshuset i Vasastaden är den ursprungliga förträdgården ett minne blott. Här, som på så många andra ställen, nyttjas stora delar av förträdgårdsmarken till parkering.

I Göteborgs centrala stenstad har ett 20-tal gator haft förträdgårdar, små gröna lungor med gräsmattor, gångar och rabatter inhägnade av gjutjärnsstaket. Av dessa finns idag bara ett fåtal kvar. De övriga har fått lämna plats för parkeringsplatser och uteserveringar.

TEXT & FOTO VICTORIA ASK

När stenhushvarteren växte fram i städerna under senare delen av 1800-talet byggdes de ofta med små trädgårdar framför husen, så kallade förträdgårdar eller förgårdar. Förträdgårdarna spelade en viktig roll i stadsplaneringen.

Men i takt med att behovet av parkeringsplatser och önskemålen om flera och större uteserveringar ökar försvinner de unika gröna stadsrummen. I Göteborg har många förträdgårdar försvunnit de senaste decennierna. Ännu fler är hotade.

Spelar tidigt en viktig roll

När byggnationen i städerna tog fart kring mitten av 1800-talet ökade behovet av bestämmelser och regler för hur utbyggnaderna skulle ske. Det medförde tydligare reglerade stadsplaner och byggnadsstadgor.

Under första halvan av 1800-talet började förträdgårdarna dyka upp i anknypning till pampigare offentliga byggnader. Institutioner, skolor och andra offentliga byggnader placerades ofta fritt i stadsrummet och kunde därmed omges av planteringar runt hela huset.

Göteborgs stads utvidgning under 1800-talets

Kungssportsavenyn i början av 1900-talet med vackra förträdgårdar omgivna av dekorativa gjutjärnsstaket, buskar och till och med ett litet promenadstråk som omger sfinxstatyn.

FOTO: GÖTEBORGS STADSMUSEUM

»...förträdgårdarna må icke under något villkor bebyggas eller begagnas för annat ändamål, än till trädgårdar eller andra prydliga planteringar; börande byggnadsnämnden hålla noga tillsyn härå.«

fanns särskilda paragrafer som avsåg förträdgårdar, vilket tydligt visar på förträdgårdarnas betydelse i dåtidens stadsplanering. I Göteborgs byggnadsordning från 1875 står till exempel att förträdgårdarna *må icke under något villkor bebyggas eller begagnas för annat ändamål, än till trädgårdar eller andra prydliga planteringar; börande byggnadsnämnden hålla noga tillsyn härå. Det åligger ägarne att alltid underhålla dem i snyggt och värdat skick, samt hava förgård eller annat fritt område af dylik art, hvarigenom hus skiljes från gata eller öppen plats, inhägnadt med prydligt staket.*

När kommunen sålde tomter i de nya stadsdelarna upprättades överlåtelseavtal mellan kommun och exploatör. Till och med i dessa avtal fanns standardformuleringar med villkor om hur förträdgårdarna skulle utformas och hur tomten skulle skötas.

En vackrare och hälsosammare stad

Bland de första utbyggnadsdelarna i Göteborg var stenstaden Vasastaden och Lorensberg. Viktiga gatustråk eller särskilt betydelsefulla byggnader försågs med tillhörande trädgårdar. Efter Vasastadens och Lorensbergs utbyggnad fortsatte byggnationerna i stadsdelarna Linnéstaden och Heden, vilka utformades efter samma mönster som Vasastaden men fick en annan arkitektur med stenhus från framför allt 1900–1910. Viktiga gatustråk kantades av trädalléer och några gatustråk försågs med förträdgårdar.

Sekelskiftet 1900 medförde nya stadsplaneringsideal. Dåvarande stadsingenjören i Göteborg, Albert Lilienberg, hade för avsikt att skapa en vackrare och hälsosammare stad. En viktig faktor i detta var vegetation, luft och ljus och förträdgårdarna var en given del i detta. Under 1900-talets första

andra hälft byggde till stora delar på 1866 års stadsplan. Planen hämtade förebilder från andra europeiska städer, till exempel Paris och Wien, och utformades med raka gator och breda boulevarder utmed vilka det uppfördes ståtliga stenhus. I planen fanns förträdgårdar utritade. Huvudstråket i planen blev Kungssportsavenyn där gaturummet smyckades med ståtliga trädalléer. Framför husen anlades prunkande förträdgårdar. På Storgatan och Parkgatan i Göteborg byggdes både friliggande privatpalats (t ex Wernerska villan, se sid 22) och större stenhus, vilka alla försågs med tillhörande små trädgårdar.

Prydligt anordnad inhägnad

År 1874 utkom ”Kungl. Maj:ts nådiga byggnadsstadga för rikets städer”. Där fanns regler för hur stadsplanering och byggnation skulle utformas i Sverige. Byggnadsstadgan strävade efter så väl ordning som prydlighet och estetik. Städer och stadsdelar som växte fram under senare delen av 1800-talet präglades i hög grad av denna byggnadsstadga och i stort sett alla nya stadsplaner utformades som rutnätsplaner med breda gator, vilket blev ett nytt stadsbyggnadsmönster.

Den nationella byggnadsstadgan hade lokala motsvarigheter i form av byggnadsordningar. Där

I Vasastaden i Göteborg är de inglasade uteserveringarna många. Här på Viktoriagatan omges de dekorativa entréerna av uteserveringar istället för prunkande gröna trädgårdar.

utgjordes ofta av kalkstens- eller andra naturstensplattor. Gatsten och granithällar var framför allt avsett för gator och trottoarer.

Gräs och rabatter

Inom de inhägnade ytorna anlades gräsytor och rabatter. I de fall där utrymmet tillät gjordes också enkla slingor med grusgångar efter samma mönster som i de större parkerna. För att förtydliga rumsligheten försågs förträdgården oftast med träd utmed staketet, ofta var det rosenhagtorn, där kronan kunde formas för att inte växa sig för stor. Men det kunde också vara stammade syrener eller gullregn. Större träd förekommer också, t ex robinia eller träd med annorlunda växtsätt som pelar-, pyramid- eller hängbok och alm. Efter sekelskiftet 1900 började man också använda rhodo-

decennier byggdes det många landshövdingehus i Göteborg efter Lilienbergs ideal. Landshövdingehusen utformades med en våning i sten och två i trä och stora områden med dessa hustyper växte fram i bl a stadsdelar som Majorna, Kungsladugård, Bagaregården och Kålltorp. Genomgående i dessa områden var gröninslagen med både förträdgårdar och storgårdar med planteringar.

Dekorativ utformning

Utformningen av förträdgårdarna varierade efter modets växlingar, men genomgående var att de inhägnades med låga staket av gjutjärn, sten eller häckar. Gjutjärnsstaketet var vanligast och de fick dekorativa former enligt tidens arkitekturideal. Smidet förankrades ofta i stensocklar av granit eller tegelmurar. Stenstaketet utformades antingen av huggen natursten eller i gjutna former. Entréns öppningar försågs med grindar. Öppningen kantades också av dekorativa gjutjärnspelare eller grövre granitpelare, på vilka urnor kunde vara placerade.

Förträdgårdarnas planering var avhängigt både byggnadens arkitektur och tomtens topografi. På vissa ställen förlades förträdgårdarna på upphöjda terrasseringar omgärdade av kraftigare murar av större naturstensblock, ofta granit, eller gjuten cement. Trappor införlivades i förträdgårdarna för att jämna ut nivåskillnader. Markbeläggning

Detaljbilderna visar tidstypiska staket och grindar. Stenpollaren med gjutjärnsvas, gjutjärnsstaketet med tulpaner och smidesgrinden är från början av 1900-talet. På 1910-talet utformades staketet robustare med exempelvis tegelomfattning. Det utsirade gjutjärnsracket är från 1890-talet.

dendron, liksom idegran och järnek eller mahonia som vintergröna buskar.

Rabatter med perenner och annueller prydde trädgården, de kunde antingen ligga invid fasaden och utmed staketet eller vara friliggande. I rabatterna sattes gärna vårens första lökar som snödroppar och påskliljor, perenner med vackert bladverk, t ex hosta, daglilja, bergenia, pioner, löjtnantshjärta, rudbeckia, tigerlilja m fl.

Sommarens färgprakt stod till stor del utplanteringsväxterna för. Starka färger under 1800-talets senare del, därefter en något mildare och mer nyansrik färgskala. Pelargon, kanna, knölbegonia, verbena, heliotrop, lejongap, fuchsia, tagetes, toffelblomma, lobelia, petunia, penseér, lövkoja och många många fler planterades i bårder. Förträdgårdarna blev som små smycken, eller tittskåp och kunde höja byggnadens status avsevärt. Den kunde också smyckas med bänkar, större urnor, vaser, statyer eller fontäner.

Idyllen ersätts med p-platser och uteserveringar

Redan på 1940-talet fick förträdgårdarna minskad betydelse. I första hand på handelsstråket Avenyn i Göteborg där nya stadsbyggnadsideal ledde till att många äldre hus revs.

Byggnader försågs med stora skyltfönster och handeln krävde att kunderna skulle kunna passera längs med husfasaderna för att titta i butiksfönster och flanera mellan butikerna. På 1960-talet uppblossade debatter om så väl rivningshysterin som förträdgårdarnas vara eller icke vara.

Gjutjärnsstaket togs bort, mark och rabatter asfalterades och marken bebyggdes. Under årens lopp har allt fler förträdgårdar försvunnit. Många har också kraftigt förvanskats och har ofta fått en helt förändrad karaktär. Förändringstrycket handlar idag framför allt om fler parkeringsplatser och exploatering av tomtmarken för uteserveringar. I det restaurangtåta gatustråket Linnégatan i Göteborg har tomtmarken i stor grad utnyttjats för uteserveringar och för att öka tillgängligheten har gränserna mellan förträdgårdarna suddats ut och

Förträdgårdarna ger en ombonad känsla och det blir påtagligt hur viktiga de gröna inslagen i stadsrummet är.

grindar tagits bort. Många uteserveringar har också blivit allt mer permanenta och helt inglasade.

I Göteborgs stenstad har ett 20-tal gator haft förträdgårdar. Av dessa är endast ett fåtal mer eller mindre bevarade. Få är kvar i sin helhet och flertalet är förvanskade till asfalterade parkeringsplatser eller uteserveringar.

Låt förträdgårdarna bli en kvalitet i stadsbruset

Samtidigt som det finns ett exploateringstryck har debatten för ett bevarande blossat upp på nytt. Ett par förträdgårdar har nu skyddats i detaljplan. Några av Vasastadens förträdgårdar har fått så kallade skyddsbestämmelser, som till vissa fastigheter anger att *Förträdgård med plantering och staket skall bibehållas*.

När jag strosar längs med Södra vägen i Göteborg skapar bilarna och spårvagnarna som susar förbi en hektisk miljö. De gamla förträdgårdarna har ersatts av asfalt, en mängd skyltar och uteserveringar ger en brokighet som tillsammans skapar

På Södra vägen har merparten av förträdgårdarna ersatts av uteserveringar och parkeringsplatser, men på nr 38 finns en charmig liten del av förträdgården bevarad med omgivande staket, smidesgrind och trädplanteringar.

ett kaos. När jag sedan viker av ned på Burgårdsgatan och promenerar längs med gatans bevarade förträdgårdar kvittrar fåglarna och ett inre lugn infinner sig. Förträdgårdarna ger en ombonad känsla och det blir påtagligt hur viktiga de gröna inslagen i stadsrummet är.

Förståelsen finns för både bristen på parkeringsplatser i centrum och trycket på mer permanenta uteserveringar, men förhoppningen är att fastighetsägare och bostadsrättsföreningar också ser betydelsen av förträdgårdarna och inser att de både har kulturhistoriska och emotionella värden. Det bästa vore om det går att hitta kompromisser där förträdgårdarna kan bevaras!

En unik karaktär med grönskande oaser i stadsrummet håller på att gå förlorad. Under det senaste decenniet har mängder med förträdgårdar försvunnit eller förvanskats. Förträdgårdarna är oerhört karaktärsskapande för stadsbilden och det är angeläget att bevara samt återställa så mycket av förgårdsmarken som möjligt.

Victoria Ask är konsult och styrelseledamot
i Svenska byggnadsvårdsföreningen.
victoria.ask@antiquum.se